

SABBATARIERNAS LÅNGA HISTORIA OCH TRAGISKA ÖDE

Laszlo Hámori

Stockholm

Denna uppsats tjänar inte enbart som information om en ganska egendomlig sekt i Transsylvanien utan författaren vill också ge en minnesteckning över en liten grupp ungrare som under fyra långa sekler höll fast vid sin övertygelse trots alla förföljelser, för att till slut falla offer för vår tids barbarer: nazisterna. Måtte sabbatariernas goda minne bevaras i judarnas hjärtan.

Den historiska bakgrunden

I slutet av augusti 1526, i närheten av den syd-ungerska staden Mohács, drabbades den ungerska arméén av ett katastrofalt nederlag. Den från Balkan-halvön framstötande turkiska hären kunde efter slaget utan ytterligare motstånd erövra den södra tredjedelen av det ungerska kungariket, som sedan förblev under turkisk ockupation under drygt 160 år.

I slaget vid Mohács stupade inte bara den ungerska adelns bästa söner utan också den unge kungen, Ludvig II av huset Jagello. Om den vakanta ungerska tronen utbröt så småningom ett förvirrat krig mellan två pretender: den österrikiske prinsen Ferdinand von Habsburg och Ungerns rikaste aristokrat, Johan Zapolyai. Efter 30 års förvirring delades det forna ungerska riket i tre delar. Turkarna behöll de redan tidigare ockuperade områdena tillsammans med landets huvudstad; Ferdinand kröntes som ungersk kung, men fick härskas bara över landets västra och norra provinser; den östra delen, Transsylvanien förblev ett självständigt furstendöme under turkiskt beskydd.

Furstendömen Transsylvanien fungerade

under sin 134-åriga självständighet som en bastion för protestantismen. Redan under dess första furste beslutade riksdagen om samma rättigheter för de kalvinistiska och lutheranska kyrkorna som den romersk-katolska, och när motreformationens vågor svallade allt högre i det habsburgska Ungern, gav Transsylvanien asyl åt de förföljda ungerska protestanterna.

Unitariernas vänsterflygel

Den unitariska trosbekännelsen (onti-trinitarismen) spreds av den första fursten Johannes-Sigismund von Zapolya's hovläkare Giorgio Blandrata, som kom till Transsylvanien år 1563. Han var av italienskt ursprung, men hade flytt till Genève. När Calvin började uppträda våldsamt mot unitarierna där och lät sända Servet till bålet flydde den italienske läkaren vidare till Polen. Där råkade han i gräl med de polska protestanterna och flydde åter, nu till Transsylvanien, där han utnämndes till hovläkare.

I Transsylvanien vann Blandrata snabbt många anhängare för sin tro, som avvisade Jesu gudomliga väsen och förklarade Gud som odelbar enhet. Den viktigaste av Blandratas proselyter var utan tvivel *Ferenc David*, först katolsk präst, sedan kalvinistisk biskop och furstens hovpredikant. David uppträdde offentligt för sin unitariska övertygelse och med fursten hjälp lyckades han genomdriva att riksdagen erkände också unitarismen som likaberrättigad religion år 1568. Då fanns det redan 3—400 unitariska församlingar i furstendömet. Några decennier senare avstannade dock unitarismens expansion genom motåtgärder av

de två andra protestantiska riktningarna. Unitarierna var dock redan från början splittrade; majoriteten önskade behålla religionens kristna prägel och oförändrat fira de kristna helgdagarna. En minoritet stödde sig dock huvudsakligen på Gamla testamentets föreskrifter, som Guds lagar, som varken människan Jesus eller någon annan människa kunde upphäva. Visserligen betraktade dessa radikal-unitarier Jesus som en profet; men man fick, enligt deras uppfattning, aldrig tillbedja en profet, endast Gud.

Tvisten mellan de två fraktionerna inom unitarismen slutade med den kristna majoritetens seger och på dess begäran olagligförklarade riksdagen alla som "försöker efterlikna judarna och kättare".

En mecenat och en profet

All sannolikhet talade för att radikal-unitarierna skulle få dela andra, liknande sekters öde — att spårlöst försvinna från historien. I Transsylvanien ställde sig dock en mycket förmögen aristokrat, *Andreas Eössi* på den förbjudna sektens sida, både ekonomiskt och intellektuellt. I hemlighet skrev han psalmer i Thorans anda, lät skriva böcker om "den rätta trosbekännelse" och spred dessa i handskrift bland trosförvanterna, först och främst bland de anställda på hans storgods. Han finansierade också några unga studenters resa utomlands, där de kunde studera hebreiska och judarnas skrifter.

Bland dessa studenter blev utan tvivel *Simon Péchi* (1560—1643) den mest framstående. Vid 18 års ålder reste han till Västeuropa och studerade vid olika universitet i Frankrike, England, Holland och Schweiz. Efter avslutade studier reste Pechi i andra delar av världen, bland annat i Spanien, Nordafrika och Turkiet. När han efter 18 år återvände till Transsylvanien var han en verklig polyhistor som behärskade 12 språk, bland dem också hebreiska och arameiska. Strax före sin död (1599) adopterade Eössi sin adept och Simon Péchi fick efter honom ärva huvuddelen av den stora förmögenheten.

Péchi övertog också ledningen av den förbjudna sekten, som då kallade sig gammal-unitarier. Han författade först en bok, som beskrev gudstjänstens ritual och översatte sedan de judiska bönböcker till ungerska.

Rabbi Samuel Kohn (1841—1920) den ungerska judendomens framstående historiker, kallar i sin bok om sabbatarierna Simon Péchi deras profet. Ryktet om Péchi's stora kunskaper nådde också det furstliga hovet och 1613 utnämnde den dåvarande fursten Gabriel Bethlen honom till sin kansler. Åtta år senare störtades dock Péchi, troligen på grund av sin trosbekännelse och sattes i fängelse. Efter två år benådades han men internerades på sitt gods, där han levde i onåd till sin död.

En nästan judisk religion

Simon Péchi förvandlade den kristna sekten till en religion som stod mycket nära den judiska. I sina skrifter nämnde han aldrig Jesus eller det Nya testamentet och han föreskrev alla judiska lagar och föreskrifter för sina anhängare. Gudstjänstordningen och andra ritualer följde noggrant de sefardiska. Skillnaden var dock att alla psalmer sjöngs och alla böner lästes på ungerska; detsamma gällde Thora-läsningen.

Eftersom sabbatarismen var förbjuden i lagen, avhöll sig dess anhängare dock från alla yttre tecken på judendom, såsom omskärelse och användning av tales och tfilin, men i en särskild bön bad de troende Gud som förlåtelse för dessa ofullkomligheter. Däremot avhöll sabbatarierna sig från "oren föda", d v s de förtärde inte fläsk eller blod och aktade sig för att blanda mjölk med kött.

Sabbatarierna betraktade sig dock inte som judar, eftersom judar måste vara avkomlingar av Abraham och Isak — såsom Péchi förklarade i sina skrifter. De hade samma kläddräkt och övriga yttre tecken som andra ungare i den tidens Transsylvanien.

Sabbatarierna uppehöll inte heller förbindelser med judar; det fanns på den tiden bara några enstaka judiska familjer i Transsylvanien. Först 1623 inkallade furst Bethlen några sefardiska judiska familjer från Balkan-halvön att bosätta sig i landet och främja handelsförbindelserna med Turkiet. Enligt en förteckning köpte dock Simon Péchi av dessa nykomlingar en "luach" (judisk kalender) för två gulddukater för att för sabbatarierna kunna fastställa de judiska helgdagarnas datum.

Under de första decennierna av 1600-talet, när de var som flest, befann sig 20 000 sabbatarier i Transsylvanien (Yehouda Marton,

”Somrei Sabat”, *Encyclopædia Judaica*, 15 sp 139—40). Sektens anhängare var nästan uteslutande ungrare, andra nationaliteter i landet (sachsare, rumänare, serber) hade ingen anknytning till den. De flesta av dessa ”ungerska judar” kom från de lägre stånden, bönderna i byarna och hantverkarna i städerna.

Processer mot heretikerna

Furst Bethlen dog år 1628 och den riksdagen, bestående av adel och delegater från städerna valde George Rákoczi till furste. Den nye härskaren visade sig vara en mycket mindre tolerant kalvinist än sin företrädare. Efter några lugna decennier började då förföljelserna mot ”kättarna” och år 1638 ordnades en stor process i staden Dés mot flera hundra sabbatarier. Flera dömdes till döden, men bara en blev avrättad; de andras straff omvandlades till fängelse, men alla de anklagades förmögenheter konfiskerades. De som gick över till kalvinismen benådades dock efter några månader i fängelse. Bland de dömda befann sig även den då 78 år gamle Simon Péchi och hans två döttrar; också han avlade den kalvinistiska trosbekännelsen och sattes på fri fot, men konfiskeringen av hans stora förmögenhet annullerades inte. Han drog sig tillbaka och dog fem år senare i armod.

Vid processen försökte flera av de anklagade förneka sin tillhörighet till sabbatarierna, men det var en lätt sak för åklagaren att bevisa den, eftersom vittnesmålen berättade att de avhöll sig från arbete på lördagar och aldrig besökte en kyrka.

Efter processen i Dés fortsatte förföljelserna. Protestantiska präster rapporterade att sabbatariska bönder och livegna i vissa områden i hemlighet utövade de kätterska ritualerna och fursten utnämnde en kommissarie för att låta döpa dessa ”marranos” och hålla ett öga på dem. 1652 stiftade riksdagen en ny lag som med hårda straff hotade dem som ”efterlever judarnas irrläror”.

År 1690 avslutades det självständiga furstedömets historia; Transsylvanien inkorporerades i Habsburg-riket som ett av dess många länder. I annekteringsdokumentet, det sk Diploma Leopoldinum lovade kejsar Leopold att bibehålla Transsylvaniens gamla författning, som också innebar fri religionsutövning för de två protestantiska riktningarna, den kalvinistiska

och den lutheranska. Den habsburgska regimen medförde dock ständigt ökande inflytande för den katolska kyrkan. Jesuiterna etablerade sig efter 150 år åter i Transsylvanien och deras aktivitet blev inte utan verkan; många av aristokratfamiljerna (bland dem också furst Rákoczi's avkomlingar) lämnade den kalvinistiska tron och gick över till katolicismen, varvid de åtföljdes av sina livegna och arrendatorer.

Den katolska restaurationen riktade först och främst sin spets mot unitarierna, men också mot sabbatarierna. Det märkvärdiga är att samtidigt som den kejserliga regimen förföljde de ”ungerska judarna”, visade den tolerans mot de riktiga judarna som tilläts att bosätta sig i städerna och där verka som hantverkare och köpmän. Under 1700-talets andra hälft kom flera tusen judiska invandrare till Transsylvanien, mestadels från Galizien och Bukovina.

82 år efter den stora processen i Dés, år 1720, ställdes återigen en större grupp sabbatarier inför rätta. Som följd av de nya förföljelserna flydde en stor skara, flera hundra familjer, över gränsen till Balkan-halvön, som då stod under turkiskt herravälde. Samuel Kohn fann spår av en sådan flyktinggrupp, som bosatte sig i Adrianopel, nuvarande Edirne, i europeiska delen av Turkiet. Den sefardiska församlingen mottog flyktingarna hjärtligt och de gick efter en tid över till judendomen.

I mindre skala fortsatte förföljelserna under det följande hundradet år; processer mot enskilda sabbatarier följde på varandra, det förekom tvångs dop och de kyrkliga och statliga myndigheterna höll dem som misstänktes för ”judaisering” under bevakning.

En avlägsen bergsby

Byn Bözödufalu, med det nuvarande rumänska namnet Bezidul Nou ligger i den östra delen av Transsylvanien, omringad av höga berg. Förbindelserna med byn är ganska besvärliga, en enda smal och ständigt stigande väg leder dit. Till denna avlägsna by drog de sista sabbatarierna sig tillbaka och den lilla hålan blev till en asyl för sabbatarierna under två långa århundraden av förföljelser. Där kunde de leva i relativ trygghet, långt borta från och bortglömda av den fientliga yttervärlden.

År 1858 riktades dock åter uppmärksam-

SUMMARY: THE LONG HISTORY AND TRAGIC FATE OF THE SABBATARIANS

In 1663, a refugee from Italy, Giorgio Blandrata, was appointed physician in ordinary by the Prince of Transylvania. Dr. Blandrata belonged to the Unitarian (anti-trinitarian) sect, and soon commenced to disseminate his faith in the principality, where Proetstantism was strongly entrenched. Five years later, the Diet recognized Unitarianism as a denomination with the same rights as the Catholic, Lutheran and Calvinist Churches.

However, the Unitarian church eventually broke up; a minority held that Jesus only was a prophet among other prophets, and did not have the right to abrogate the laws of God. Therefore, it was necessary to return to the teaching of the Old Testament. A learned and wealthy man, Simon Péchi, chancellor to the Prince, was the apostle and head of the new, Sabbatarian sect. He translated Jewish prayers and Psalms to Hungarian, and intro-

duced Jewish liturgy.

The Sabbatarian sect grew rapidly, and in the first decades of the 17th century, it counted 20,000 followers among the just over half a million inhabitants of the principality. In 1621, however, Péchi was overthrown and imprisoned, and his property was confiscated. At the same time, the persecutions of the followers of the sect began.

Between 1621 and 1780 several large trials were held against the "heretics". Some of the persecuted returned to Christianity, some fled abroad, but a small group escaped to a remote mountain village, where they were able to practice their religion. In 1869 the Sabbatarians formally converted to Judaism, and formed a Jewish proselyte congregation in the village.

In 1944, the descendants of the Sabbatarians were deported to Auschwitz, and today only memories remain of the "Jewish Hungarians".

---

heten på den lilla bergsbyn och dess egendomliga invånare — sabbatarierna. Den tidens mest uppskattade ungerska författare Sigismund Kemény publicerade detta år en storslagen roman *Rajongók* (Svärmarna), vars hjälte var Simon Péchi, och boken tecknade överhuvudtaget en synnerligen sympatisk bild av sabbatarierna.

Under påverkan av romanen började teologer och etnografer, men ännu mer språkmän och litteraturhistoriker sysselsätta sig med sabbatarierna. Vid processerna mot "hereteikerna" konfiskerade domstolarna inte bara de anklagades ägodelar, utan också sektens handskrivna, bön- och psalmböcker och religiösa läroskrifter. Tack vare detta förfarande blev dessa skrifter från 1500- och 1600-talen väl bevarade som bevismaterial i domstolarnas arkiv. I slutet av 1800-talet publicerades en hel rad språk- och litteraturvetenskapliga avhandlingar om sabbatariernas skrifter. Ännu så sent som 1970 utgavs en samling av sabbatariernas sånger (B Varjas: *Szombatos énekek*, Sabbatariernas psalmer) i Budapest. En annan forskare, L Pákozdy publicerade 1976 en avhandling om sabbatarierna i Institutum Delitzschianums serie. I Israel sysslade dr Yehouda Marton till sin död 1977 med Somrei Sabat (sabbatari-

nas hebreiska namn) och han skrev också artiklarna om den i *Encyclopædia Judaica*. Den grundläggande källan för vårt vetande om sabbatarierna är dock fortfarande rabbi Samuel Kohns verk *A szombatosok* (Budapest 1889), som 1894 kom ut också på tyska med titeln *Die Sabbatharier in Siebenbürgen*).

K'hal gerim — proselyternas församling

År 1867 antog det ungerska parlamentet en lag som reglerade de enskilda religionernas rättsliga ställning i landet. Lagen gällde också Transsylvanien som då återförenades med Ungern. Denna lag erkände, vid sidan av de olika kristna kyrkorna, också judendomen som en av landets lagliga och av staten skyddade trosbekännelser och gav judarna jämlikhet med landets andra invånare. Emancipationen gällde dock inte sabbatarierna; kanske glömde lagstiftarna bort den lilla sekten, eller också brydde de sig inte om den p g a dess numerära betydelselöshet.

I denna situation valde sabbatarierna i den lilla bergsbyn att övergå till judendomen. På begäran av sabbatarierna skickade den när-

maste judiska församlingen en lärare till byn, som fungerade också som rituel slaktare och kantor. Efter några månader gick 39 familjer, 173 personer även formellt över till judendomen. Fem sabbatariska familjer vägrade dock att omvända sig och höll fast vid sin gamla ritual.

1869 grundades i Bözödujfalú "Den israelitiska proselytförsamlingen" och några år senare byggde den en synagoga och en mikve och anställde som "gabbaj" (församlingsledare) Isak Grünbaum. Några judiska familjer bosatte sig också i Bözödujfalú och äktenskapen mellan dem och "proselyterna", förekom också. Att församlingen, så länge den existerade, i sitt namn behöll adjektivet "proselyt" betydde ingalunda någon avskärmning från andra judar; ordet uppfattades som en hänvisning till församlingens långa historia. Inte ens de mest ortodoxa rabbinerna i Transsylvanien tvekade att erkänna de forna sabbatarierna och deras avkomlingar som rättmätiga judar; deras övergång till judendomen skedde ju enligt alla föreskrifter i halachan, de skrivna traditionerna.

Författaren till denna uppsats besökte Bözödujfalú år 1929 på en resa i Transsylvanien. Byn som då hade omkring 800 invånare skilde sig ingalunda från andra liknande bergsbyar i trakten och inga tecken tydde på att omkring en fjärdedel av befolkningen var judiska proselyter, eller rättare sagt deras avkomlingar. De forna sabbatariernas söner och döttrar var fortfarande småbönder, klädda likadant som sina kristna grannar, och de talade samma mustiga ungerska dialekt som alla andra. Deras hus var lika små och lika prydliga; den enda skillnaden var att på gården fanns inget svinhus och på vinden hängde inte skinkor och rökt späck.

I den lilla, vitkalkade synagogan märkte jag inte heller något märkvärdigt och sabbatsgudstjänsten hölls enligt samma ashkenasiska ritual som jag hade varit med om i min församling i Budapest. Den enda skillnad jag lade märke till var att de närvarande ca 200 judarna vid slutet av gudstjänsten sjöng en David-psalm på ungerska, en gammaldags ungerska. Församlingens ordförande, en bonde i bondedräkt, förklarade för mig att psalmen hade översatts av Simon Péchi år 1612 och att församlingen hade fått lov av de ortodoxa rabbinerna i Transsylvanien att sjunga den vid avslutningen av varje gudstjänst för

att hedra minnet av "sabbatariernas profet".

Transsylvanien tillhörde då sedan 1918 Rumänien och de rumänska myndigheterna behandlade avkomlingarna av sabbatarierna likadant som alla andra judar i landet. Några av dem lämnade bergsbyn och levde i närbelägna städer, som judar bland andra judar.

Jag besökte också begravningsplatsen i byn där många av de gamla sabbatarierna vilade, bland dem också Simon Péchi, och jag lade en sten på hans grav, enligt den judiska seden.

Ett sorgligt mellanspel

Hösten 1940 erhöll Ungern den norra hälften av Transsylvanien och på det återlämnade territoriet låg också sabbatariernas by, Bözödujfalú. I Ungern hade då två lagar införts mot judarna, lagar som inskräkte deras medborgerliga och mänskliga rättigheter. Efter annekteringen av norra Transsylvanien blev den ungerska jurisdiktionen införd också där och de sk judelagarna drabbade också de judar som levde på dessa områden. 1941 antog det ungerska parlamentet ännu en lag mot judarna, nu på grundval av de tyska Nürnberg-raslagarna. Denna nya lag, den sk tredje judelagen, innehöll dock ett undantag för sabbatarierna; de räknades som icke-judar om de inte var medlemmar av någon judisk församling. Med andra ord, om en sabbatarierättling lät döpa sig, blev han immuniserad mot den laglöshet som drabbade judarna.

Dr Robert Dán har skrivit en redogörelse för sabbatarieravkomlingarnas slutliga öde, som publicerats av de Ungerska Israeliternas Representation i deras årsbok 1974. Där skriver han bl a följande: "Någon gång år 1941 utspelades den sista offentliga religionediskussionen i Ungern. På marknadsplatsen i Bözödujfalú predikade den ena efter den andra av de olika kristna kyrkornas präster och den största framgången nåddes av den unitariska prästen. Han döpte under de följande dagarna 90 sabbatarier-judar. Han visste dock vad detta massdop i verkligheten innebar och han begärde endast så mycket av sina nyförvärvade trosfränder att de skulle avhålla sig från arbete på söndagar och komma till söndagsgudstjänsten. Han visste mycket väl att de höll fast vid den judiska religionen och behöll och använde hebreiska bönböcker, tales och tfilim." Tre familjer vägrade dock att låta döpa sig,

trots att de visste att trofastheten kunde kosta dem livet. Den judiska församlingen i Bözödujfalú upplöstes.

1942 fick alla sabbatarier som lät sig döpa ett "Schutzpass" från myndigheterna, där det stod att den namngivna inte tillhörde den judiska rasen, inte var jude och var befriad från alla föreskrifter som gällde judarna.

Auschwitz

I mars 1944 marscherade tyska trupper in i Ungern och arresterade regeringsmedlemmarna, och Hitlers ambassadör i Budapest tvingade riksföreståndare Horthy att utnämna en ny regering, bestående av ungerska quislingar. Den första åtgärd denna nazistregeringen vidtog var att beordra alla judar att bära den gula stjärnan.

I maj 1944 började de ungerska gendarmerna med deporteringen av judar i landsorten, först till uppsamlingsläger och därifrån till förintelselägret i Auschwitz. Det lokala gendarmeriets chef i Bözödujfalú var med all sannolikhet en övertygad nazist; han brydde sig inte om deras "Schutzpass" och deporterade de döpta sabbatarier-judarna till en närbelägen stad. Två höga tjänstemän i justitiedepartementet i Budapest fick reda på vad som hade hänt i Bözödujfalú; de åkte dit och försökte rädda sabbatierna. Gendarmerichefen lät dock bara fem personer lämna uppsamlingslägret; de andra transporterades efter några dagar till gaskamrarna i Auschwitz.

I september 1944 antog nazistregeringen en resolution som ogiltigförklarade den tredje judelagens undantagsparagraf och beordrade gendarmeriet och polisen att leta efter de sabbatarier-ättlingar som levde utanför Bözödujfalú och låta deportera dem. Det finns inga uppgifter om hur många som blev arresterade och deporterade. Faktum är att i dag lever inga sabbatarier-avkomlingar längre i Ungern eller i Transsylvanien. Det går rykten om att några kom tillbaka från Auschwitz och några andra

lyckades gömma sig utanför Bözödujfalú. Alla de — säger ryktena — utvandrade dock till Israel och lever där.

Encyclopaedia Judaica behandlar sabbatierna i två artiklar, en under rubriken "Somrei Sabat" och den andra under "Bezidul Nou". Båda artiklarna har författats av dr Yehouda Marton, den transsylvanska judendomens lärde historiker. I den förstnämnda artikeln angav han att ett litet antal av sektens medlemmar levde kvar i Transsylvanien år 1971. I artikeln om Bezidul Nou (på ungerska Bözödujfalú) gav dr Marton en mer detaljerad beskrivning av sabbatiernas öde efter det andra världskriget. Enligt den beskrivningen har alla sabbatarier som överlevde förintelsen utvandrat från den transsylvanska byn Bezidul Nou till Israel mellan 1960 och 1969 och deras antal skulle år 1969 ha varit omkring femtio. Bara fem familjer, alla bestående av äldre personer, stannade kvar i byn.

Vid ett besök i Israel våren 1976 sammanträffade jag med dr Marton och han berättade för mig att nästan alla sabbatarier som kom till Israel varit bönder i sin hemby, och som sådana anmälde de sig till olika kibbutzer; några få familjer fick dock bosätta sig i moshaver. Jag bad dr Marton att sammanföra mig med någon eller några av sabbatierna, men han avlog min begäran. Han hävdade att dessa svårt prövade människor hade hebraiserat sina ungerska familjenamn när de anlände till Israel och de ämnade därmed utplåna även minnet av att de inte skulle härstamma från judiska förfäder. "De vill leva som judar bland judar här i judarnas land och man måste respektera deras vilja", tillade dr Marton.

Dr Y. Marton dog år 1978 och ingen annan i Israel vet något om vilka av de på sextioalet från Rumänien invandrade judarna som var avkomlingar av sabbatierna. 1979 skrev jag ett brev till en av mina vänner i den transsylvanska staden Cluj (Kolozsvar) och frågade om det fanns sabbatarier kvar i byn Bezidul Nou. Svaret var nekande. Bara gravstenarna på byns lilla begravningsplats vittnar om den märkvärdiga historien om sabbatierna.